

Antoniewicz, Jerzy

Historia badań nad rozszedleniem plemion bałtyjskich oraz ich kulturą materialną w starożytności (V w. przed n.e. - V w. n.e.)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 337-352

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY ANTONIEWICZ

HISTORIA BADAŃ NAD ROZSIEDLENIEM PLEMION BAŁTYJSKICH ORAZ ICH KULTURĄ MATERIALNĄ W STAROŻYTNOŚCI (V w. przed n.e. – V w. n.e.)*

Niniejsze opracowanie nie rości sobie pretensji do omówienia wszystkich rozpraw, artykułów i przyczynków odnoszących się do osadnictwa Bałtów w starożytności. Wybrane zostały jedynie prace czołowe, które ukazały się do 1964 r. włącznie, zawierające omówienia całokształtu zagadnień ogólnych, regionów lub mikro-regionów, będących zarówno wynikiem osiągnięć archeologii, jak i językoznawstwa czy historiografii. Zestawienie to nie obejmuje wprawdzie całego przebiegu procesu historycznego od chwili uformowania się plemion bałtyjskich aż do początków ustroju feudalnego, jednak zawiera spory wycinek czasu na przełomie dwóch er (od roku 500 przed n.e. do około 500 n.e.), co pozwala na ściślejsze wnioski syntetyczne, a więc daje jaśniejszy i szerszy obraz dziejów interesujących nas plemion bałtyjskich.

* * *

Genezą powstania plemion bałtyjskich zajmowano się od dawna i istnieją na ten temat różne teorie naukowe, których nie sposób w tym miejscu zreferować, gdyż przede wszystkim nie stanowią one punktu wyjścia dla rozważań niniejszego artykułu. Wspominamy tylko mimochodem, że oznaczenie tej grupy plemion mianem «plemiona bałtyjskie» narastało sukcesywnie w ciągu XIX wieku, aby wreszcie ostatecznie w latach pięćdziesiątych nabrać realnego kształtu dzięki sformułowaniom G. N. Nesselmana¹. Od tego bowiem okresu zaczęło oznaczać tą nazwą ogół ludów, które osiedliły się we wschodniej i południowo-wschodniej strefie Bałtyku, a więc Prusów, Jaćwingów, Litwinów i Łotyszów², i oddzielono je

* Artykuł niniejszy stanowi fragment większej pracy autora pt. *Osadnictwo Bałtów w północno-wschodniej Europie i jego podstawy gospodarcze i społeczne (V wiek przed n.e. – V wiek n.e.)*.

¹ G. H. Nesselmann, *Die Sprache der alten Preussen an ihren Überresten erläutert*, Berlin 1845, ss. 1–158; por. także G. Berkholz, *Geschichte des Wortes Baltisch*, Baltische Monatsschriften, Bd. 29 (Riga 1882), ss. 519 i n. oraz C. E. Gleye, *Zur Geschichte des Namens Baltisch*, Rigascher Almanach, Riga 1902. Nie będę tu cytował poprzedników Nesselmana z etapu przednaukowego, jak: Chr. Hartknocha (1679), M. Praetoriusa (1731), J. A. Paulia (1732 i 1754), G. S. Bayera (1770), J. S. Vater'a (1821), P. v. Bohlena (1827 czy A. F. Pott'a (1837).

² Tę myśl Nesselmana w trochę innym kierunku uzupełnił F. Bopp w pracy pt. *Über die Sprache der alten Preussen und ihren verwandtschaftlichen Beziehungen*, Abhandl. d. Kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1853, ss. 77–133.

bardziej lub mniej konsekwentnie od ludów fińskich³. Równocześnie z badaniami językoznawczymi rozpoczęły się badania źródłoznawcze⁴, które miały na celu uporządkowanie zasobu źródeł odnoszących się do plemiennych terytoriów ludów bałtyjskich, a także badania archeologiczne⁵ oparte coraz mocniej na podstawach naukowych i wykluczających pierwiastek romantyczny, który cechował teorię z pierwszej połowy XIX wieku. Rozwój tych badań — zarówno historycznych, jak i językoznawczych, a także archeologicznych — w różnych ośrodkach przybierał różne formy, a intensywność ich też nie była jednakowa i zależała od warunków lokalnych. Trzeba jednak zaznaczyć, że zarówno w Prusach, jak i na Łotwie, Estonii oraz Litwie zaczęły powstawać jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku towarzystwa naukowe, które zajmowały się w szerokim zakresie „starożytnościami krajowymi”. Było to, oczywiście, nie tyle uprawianie nauki dla jej historycznego aspektu, ile zajmowanie się wszelkimi „starożytnościami” na polu z sentymentu, na polu z zamiłowań kolekcjonerskich i amatorskich sprawami odległej starożytności. Koniec XIX wieku jednak przyniósł już — zarówno w językoznawstwie, jak i naukach historycznych — trwałe osiągnięcia, jakkolwiek w dalszym ciągu tu i ówdzie szczył się jeszcze dyletantyzm. Największe szkody przyniósł dyletantyzm w archeologii i językoznawstwie. Warto przytoczyć słynne etymologizowanie ludzi najmniej w tych sprawach kompetentnych, a także różne rabunkowe eksploatacje stanowisk archeologicznych dla zdobycia efektownych „ekspонатów”. Zapelniały one gabinety prywatne wielkich posiadaczy ziemskich, np. w Kurlandii⁶, czasami też obdarowywano nimi muzea w stolicach państw zachodniej Europy, nieraz bez podstawowych informacji o ich proveniencji.

Mimo tych niewątpliwych szkód, popełnianych w stosunku do wszelkiego rodzaju źródeł, powoli w końcu XIX wieku torowała sobie drogę płodna myśl naukowa, podana w takiej lub innej formie do druku. Tak na przykład na obszarze Rosji carskiej, niezależnie

³ Historię tych badań dał ostatnio E. Fraenkel, *Die baltischen Sprachen*, Heidelberg 1950, ss. 19—20.

⁴ Sądze, że przełomem w badaniach historycznych było podjęcie wydawania źródeł dotyczących obszaru wschodniobałtyckiego. W latach 1861—1874 wydano *Scriptores Rerum Prussicarum*, a jeszcze wcześniej, bo w latach 1848—1853, wydano źródła dot. Łotwy. Od 1864 r. u nas A. Bielowski zaczął wydawać *Monumenta Poloniae Historica*.

⁵ Por. E. Wahle, *Studien zur prähistorischen Forschung*, Heidelberg 1950, ss. 1—178, gdzie przedstawiono historię badań archeologicznych na obszarze Litwy, Łotwy i Estonii do wybuchu II wojny światowej. Odnosnie do Prus patrz C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg 1935, ss. 30 i n. Por. także J. Puzinas, *Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen*, Kowno 1955.

⁶ Pozytywną postacią był tam np. A. Plater, który publikował swe badania w językach polskim i niemieckim. Zestawienie (niepełne) jego dorobku: Por. J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, ss. 29. Również warto odnotować interesującą i wartościową jak na owe czasy publikację K. Skirmuntta z Pińska pt. *Nad Niemnem i nad Bałtykiem*, Warszawa 1897, ss. 160 i 1 mapa. Są to, niestety, tylko wyjątki spośród licznej gromady osób uprawiających ratunkowo na Litwie i Kurlandii badania „starożytne” w ciągu XIX w. obok poważnych i zasłużonych badaczy, jak np. E. Tyszkiewicz, C. Grewingk, R. Hausmann, A. Bielenstein i inni, których osiągnięcia na tym polu są nieprzemijające i dziś jeszcze mają swą wartość.

od ośrodka królewieckiego w Prusach oraz ośrodków w Rydze, Tartu czy Mitawie, na obszarze wschodniobałtyckim powstały śmiało i odkrywcze poglądy, które do dziś mają jeszcze swoją wartość naukową. Aby nie być gołosłownym, jako przykład można wymienić, że już w 1897 r. A. A. Koćubinskij⁷ wydał drukiem niewielką rozprawkę, w której przekonująco dowiódł na podstawie hydronimii, że obszar bałtyjski obejmował nie tylko terytorium plemiennej Litwy z okresu przed powstaniem państwa Gedymina, ale także obszary górnej Narwi, północne dorzecze Prypeci oraz dorzecze Berezyny. Rozwijając dalej obserwacje poprzednika A. Pogodin⁸ określił, jak na ówczesne czasy dość dokładnie, że południowa granica Bałtów biegła na północ od dorzecza Prypeci. Jeszcze ciekawsze wnioski wysnuł na podstawie swoich badań w odniesieniu do interesującej nas dziedziny A. N. Sobolevskij⁹, który wyznaczył dokładniej zasięg śladów nazewniczych typu bałtyjskiego na obszarze ziemi witebskiej, pskowskiej, twerskiej oraz części moskiewskiej, a także górnego biegu Dniepru na obszarze Smoleńszczyzny. Wreszcie istotne przyczynki do tego zagadnienia dorzucił ośrodek królewiecki, przede wszystkim zaś A. Tischler i A. Bezenberger¹⁰, co do ogólnej charakterystyki kultury materialnej Prusów, zwłaszcza w okresie rzymskim oraz granicy południowej i zachodniej Bałtów. Tymi sprawami zajmowało się również wielu innych badaczy, a zwłaszcza historyków i archeologów.

Nie będziemy w niniejszym rozdziale charakteryzować całości dorobku w dziedzinie archeologii, historii i językoznawstwa w końcu XIX wieku i na przełomie XX wieku. Wyliczanie osiągnięć, publikacji oraz głośnych i zasłużonych nazwisk miałyby się z celem. Naszym zadaniem jest tylko wyłuskać z całego dorobku okresów minionych te pozycje i te osiągnięcia oraz przytoczyć te nazwiska, które na przestrzeni z górą 100 lat wносиły do nauki istotne dane dla interesującego nas w tej chwili problemu rozsiedlenia się plemion bałtyjskich oraz ich granic etnicznych, a także rozwoju społecznego tych plemion w okresie powstawania załazków układów wczesno-klasowych. Dlatego obok uczonych rosyjskich i A. Bezenbergera

⁷ A. A. Koćubinskij, *Territorija istoričeskoj Litvy*, Zur. Minister. Nar. Prosvieščeniija, 1887, Nr 1, ss. 60—94.

⁸ A. Pogodin, *Iz istorii slavianskich predviženii*, St. P. 1901, ss. 91—92, 93 oraz notka 3.

⁹ A. N. Sobolevskij, *Gde žila Litva*, Izv. Akademii Nauk, VI serija, St. P. 1911, ss. 1053 i n.

¹⁰ Mam tu na myśli przede wszystkim publikowanie materiału archeologicznego z interesującego nas okresu przez Otto Tischlera (jego wykaz został opublikowany w t. 33, „*Schriften der Physikalisch-ökonomischen Ges. in Königsberg*”), a potem w latach do I wojny światowej przez A. Bezenbergera na łamach „*Prussii*” (ostatni t. 23, część I i II za 1914 r.). Ten ostatni miał zresztą dorobek nie tylko archeologiczny. Por. ważniejsze prace A. Bezenbergera, *Über die Verbreitung einiger Ortsnamen in Ostpreussen*, *Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 20 (1883), ss. 123 i n. oraz tenże, *Bemerkungen zu dem Werk von A. Bielenstein über die ethnologische Geographie des Lettlandes*, *Bull. de l'Acad. Imp.*, St. Petersburg 1895, ss. 467 i n. oraz tenże, *Studien über die Sprache des preussischen Enchiridions*, *Zeitschrift f. regl. Sprachforschung*, Bd. 41 (1907), ss. 65—127. Druga praca tegoż autora była uzupełnieniem publikacji A. Bielensteina. (Por. niżej odsyłacz 11). Jeśli chodzi o źródła archeologiczne najważniejszą pozycją tego okresu była publikacja O. Tischlera i H. Kemke pt. *Ostpreussische Altortümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder u. Chr. Geburt*, Königsberg 1902.

z Królewca nie sposób nie wspomnieć o A. Bielensteinie, jako o twórcy łotewskiej nie tylko filologii, w której był mistrzem, ale także jako o historyku, folklorysty i archeologu. Jego wydana w 1892 r. praca o granicach łotewskich plemion i zasięgu języka łotewskiego¹¹, jakkolwiek wywołała dyskusję, ma dla nas ciągle wartość naukową, ponieważ jasno określiła przebieg granicy między poszczególnymi plemionami, a także między Łotyszami a Finami. Chronologicznie praca ta wykracza pozaczesne średniowiecze.

Wielkie zasługi położył dla określenia zasięgu występowania źródeł toponomastycznych pochodzenia bałtyjskiego w dorzeczu górnego Dniepru także litewski językoznawca K. Buga, który starał się udowodnić, że pierwotne siedziby plemion litewskich w połowie I tys. n.e. obejmowały obszar dorzecza górnego Dniepru, Berezyny i Soży oraz górnej Dźwiny¹². Sądził on także, że plemiona łotewskie mieszkaly w tym okresie na obszarze środkowej i wschodniej Litwy, a jedynie Prusowie opanowali już wówczas obszar w dorzeczu Łyny i Pregoi. Jakkolwiek pogląd K. Bugi nie bardzo nas w chwili obecnej już przekonuje, nie podobna w tym miejscu nie wymienić także jego innych prac, tematycznie bardzo związanych z interesującym nas problemem. Wspomnieć także należy o wcześniejszej pracy tegoż autora, opublikowanej w Polsce w 1913 r., powstałej w toku dyskusji z A. Schachnатовem, która wniosła istotne dane do problemu istnienia bałtyjskich elementów etnicznych na Białorusi¹³. Trzeba podkreślić, że niezależnie od naukowej żarliwości i ogromnych zasług K. Bugi dla omawianego zagadnienia — jego hipotezy były często zbyt daleko idące i przez to nie są dziś całkowicie przydatne w naszych rozważaniach. Zwłaszcza jego teorie na temat przesunięć etnicznych ludów bałtyjskich w odległych czasach muszą budzić pewne wątpliwości.

Na lata następne przypada ukazanie się dwóch ważnych prac, dotyczących staropruskich nazw miejscowych¹⁴ oraz osobowych¹⁵, a niedługo potem (1929) pojawiły się pierwsze przystępnie napisane prądzieje Prus pióra W. Gaertego¹⁶. W tym samym roku ukazała się pierwsza część opracowania H. Moory¹⁷, dotycząca wczesnego i środkowego okresu żelaza na Łotwie, a w rok później W. Antoniewicz ogłosił wstępne sformułowanie dotyczące

¹¹ A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13 Jht*, St. P. 1892 oraz tenże, *Zur topographischen Onomastik des Lettlandes*, St. P. 1894, ss. 1—11.

¹² K. Buga, *Aisčiu praetis vietu vardu šviesoje* (1924) (w:) Rinktiniai Rakštai, t. 3 (1961), ss. 728—741, a zwłaszcza mapka na s. 732. Krytyczne stanowisko w tej sprawie zajął stosunkowo niedawno u nas J. Czekanowski, *Wstęp do historii Słowian*, Poznań 1957 (II wyd.), ss. 116 i n. K. Buga, *Upiu vardu studijos ir aiščiu bei slavenu senovė* (1923), (w:) Rinktiniai Rakštai, t. 3 (1961), ss. 493 i n. Por. także K. Buga, *Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter*, Zeitschrift für slav. Philologie, Bd. 1, (1925), ss. 26—27.

¹³ K. Buga, *Kann man Keltenspuren auf dem baltischen Gebiet nachweisen*, (1913), Rinktiniai Rakštai, Bd. 1, (1958), s. 526.

¹⁴ G. Gerulis, *Altpreussische Ortsnamen*. Berlin—Leipzig 1922.

¹⁵ A. Trautmann, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen 1925.

¹⁶ W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Königsberg 1929.

¹⁷ H. Moora, *Die Eisenzeit in Lettland*, Bd. 1, Tartu 1929; Bd. 2 tej monografii ukazał się w 1938 r.

wschodniej Litwy¹⁸. Parę lat wcześniej A. L a u d a n s k i j wydzielił na obszarze Smoleńszczyzny grupę grodzisk pochodzenia bałtyjskiego, którą wówczas błędnie zaszeregował do obiektów I tys. n.e.¹⁹.

W latach trzydziestych XX wieku powstało wiele interesujących i wartościowych prac, dotyczących rozmieszczenia i granic etnicznych plemion bałtyjskich. Nie wszystkie można tu wymienić, gdyż niektóre obejmują tylko wąski okres chronologiczny i dotyczą jedynie wczesnego feudalizmu. Nie sposób jednak pominąć wydanej w latach 1931/1932 syntezy H. Ł o w m i a ń s k i e g o o początkach społeczeństwa i państwa litewskiego, z uwagi na jej szerokie tło porównawcze²⁰. Z tych lat pochodzą niezwykle ważne prace M. V a s m e r a, dotyczące najdalszego zasięgu elementów bałtyjskich na wschodzie oraz strefy kontaktowej bałto-fińskiej²¹. Wysłyżeszczę dwie ważne, na ogół nie zauważone prace uczonych lotewskich F. B a l o d i s a²² i P. S c h m i d t a²³. W 1935 r. ukazało się opracowanie monograficzne materiału archeologicznego Prus, niestety, obejmujące okres od czasów najdawniejszych zaledwie po okres lateński włącznie, napisane przez archeologa wschodniopruskiego C. E n g l a²⁴, a w latach następnych wydano jego wypowiedzi syntetyczne na temat osadnictwa bałtyjskiego na obszarze Białorusi i obszarów w dorzeczu górnego Dniepru²⁵. Równocześnie niemal z monografią C. Engla ukazało się lapidarne, ale zarazem niezwykle trafne sformułowanie J. E n d z e l i n a²⁶ na temat podziału dialektologicznego obszaru staropruskiego, który ma istotne znaczenie dla wydzielenia poszczególnych grup plemiennych w Prusach oraz stref kontaktowych ze światem słowiańskim. Lata następne

¹⁸ W. Antoniewicz, *Czasy prehistoryczne i wczesnodziejowe ziemi wileńskiej*, (w:) Wilno i ziemia wileńska, Wilno 1930, ss. 23 + 23 ryc.

¹⁹ A. L a u d a n s k i j, *Nekotorye dannye o gorodiščach Smoleńskoj gubernii*, Nauč. Izv. Smoleńskogo gos. universiteta, t. 3, z. 3. Smoleńsk 1926, ss. 179—296. Grodziska te w rzeczywistości pochodzą z połowy I tys. przed n.e. i początków n.e.

²⁰ H. Ł o w m i a ń s k i, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1 (1931), ss. 439, t. 2 (1932), ss. 370.

²¹ M. V a s m e r, *Beiträge zur histor. Völkerkunde Osteuropas. Die Ostgrenze der baltischen Stämme*, SB. P. A. Wiss. Phil-histor. Klasse, 1932, ss. 637—666, a zwłaszcza zestawienie ss. 653—663. Tenże, *Balten und Finnen im Gebiet von Pskov*, Studii Baltici, Ed. 3, (1933), ss. 27 i n. oraz rec. J. S a f a r e w i c z a, *Balticoslavica*, t. II (1936), s. 210.

²² F. B a l o d i s, *Die baltisch-finnisch-ugrische Grenze in vorgesch. Zeit.*, Mem. de la Societé finno-ougrienne, Bd. 67 (1933), ss. 24 i n.

²³ P. S c h m i d t, *Herodota zinas par senajem baltiem, Rakštu krajums*, t. 21, Riga 1933, ss. 1—17.

²⁴ C. E n g e l, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Bd. 1, Königsberg 1935, ss. 345 + 152 tabl. + 13 map poza tekstem. Ważne znaczenie ma także opracowany komentarz do map Engla razem z W. L a B a u m e pt. *Kulturen u. Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg 1937, ss. 284 + 50 ryc. w tekście. Por. także wcześniejsze sformułowanie Engla pt. *Herkunft und Urheimat der baltischen Völker*, (w:) Führer durch die vorgeschichtliche Sammlung des Dommuseums, Riga 1933, ss. 58 + 18 tabl. i 6 map poza tekstem.

²⁵ C. E n g e l, *Die vorgeschichtliche Ostgrenze der balt. Völker*, Forschungen und Forschrifte, Bd. 14 (1938), ss. 49—51 oraz tenże, *Die baltische Besiedlung Weiss- und Mittelrusslands in vorgeschichtlicher Zeit*, Opetatud Eesti Seltsi Toimetustest, Bd. 30 (1939), ss. 904—910.

²⁶ J. E n d z e l i n, *Was ist im Altpreussischen aus ide o (und a) geworden?*, Studii Baltici, Bd. 4, (1935), ss. 135—143. Por. także tegoż, *Altpreussische Grammatik*, Riga 1944, gdzie szersza argumentacja tych sformułowań.

przyniosły także intensywne badania nad toponomastyką pruską, których ostatecznym wyrazem była mapa W. Horna²⁷, niestety, opublikowana bez niezbędnych aneksów źródłowych, przez co jej wartość dowodowa jest minimalna. Archeolog L. Kilian²⁸ opublikował swe pierwsze sformułowanie na temat autochtoniczności Bałtów w świetle materiałów neolitycznych i wczesnobrazowych, co jest ważne wobec słabo udowodnionych hipotez językoznawczych K. Bugi, zaś J. Puzina²⁹ podsumował dotychczasowe wyniki badań archeologicznych na zachodniej i środkowej Litwie w okresie międzywojennym²⁹.

Okres wojenny właściwie nie przyniósł żadnych nowych danych do interesującego nas problemu poza sformułowaniami opublikowanymi na nowo przez M. Vasmera³⁰ oraz wcześniejszymi V. Kiparskiego³¹. Pierwszy z tych autorów nie wniósł jednak wiele do interesujących nas kwestii w porównaniu ze sformulowaniem opublikowanym już wcześniej, poza obszerną, lecz schematycznie potraktowaną mapą. V. Kiparski natomiast podsumował dotychczasowy stan wiedzy o językach i plemionach bałtyjskich, przy czym autor niniejszej pracy nie czuje się na siłach określić, w jakiej mierze jego wywody lingwistyczne są oryginalne w stosunku do badań jego poprzedników.

Okres bezpośrednio powojenny przyniósł pracę M. Alseikaitė-Gimbutienė o formach obrządku pogrzebowego na Litwie³², zaś V. Kiparski³³ i W. K. Matthews³⁴ zajęli się chronologią kontaktów bałto-słowiańskich i ustaleniem okresu wyodrębnienia się Bałtów ze wspólnoty bałto-słowiańskiej w ślad za próbami T. Lehra-Spławińskiego³⁵. Inny autor, a mianowicie T. Milewski, opublikował w rok potem ważną pracę o stosunkach językowych polsko-pruskich, która rzuca także pewne światło na problematykę granicy etnicznej słowiańsko-pruskiej nie tylko w okresie wczesnofeudalnym³⁶. W 1948 r. ukazał się pierwszy tom toponimiki litewskiej R. Schmittleina³⁷. Praca ta, poza drob-

²⁷ W. Horn, *Die Verbreitung der preuss. Ortsnamen in Ostpreussen, Prussia*, Bd. 32, (1938), ss. 58 i n. + 1 mapa.

²⁸ L. Kilian, *Zum Ursprung der Balten, Altpreussen*, Bd. 2, (1938), ss. 107—114.

²⁹ J. Puzina, *Naujausiu proištoringiu tyrinejimu deomenys*, Senove, 1938, ss. 175—303 + 56 tabl. oraz 7 map.

³⁰ M. Vasmer, *Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung*, Vorträge und Schriften der preuss. Akademie der Wissenschaften, nr 5, Berlin 1941, ss. 25.

³¹ V. Kiparski, *Baltische Sprachen und Völker*, (w:) *Baltische Länder*, Bd. 1 (1939), ss. 48—59, mapa na s. 51.

³² A. Alseikaitė-Gimbutienė, *Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit*, Tübingen 1946, ss. 249 + 5 map poza tekstem.

³³ V. Kiparski, *Chronologie des relations slavobaltiques et slavofinnoises*, *Revue des Etudes Slaves*, Bd. 24, (1947), ss. 29—47.

³⁴ W. K. Matthews, *Baltic origins*, ibidem ss. 49—59.

³⁵ T. Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946.

³⁶ T. Milewski, *Stosunki językowe polsko-pruskie*, *Slavia Occidentalis*, t. 18, (1939—1947), ss. 21—85.

³⁷ R. Schmittlein, *Etudes sur la nationalité des Aestii. Toponymie lituanienne*, Bada 1948, oraz tenże, *Voies et impasses de la toponymie lituanienne*, *Revue Inter. Onomastique*, t. 10, (1958), ss. 107—138 oraz tenże, *Les hydronymes baltique en — nt et le problème de antia*, ibidem, t. 12, (1960),

nymi spostrzeżeniami, zawiera niewiele istotnych danych dla omawianego zagadnienia. Jest ona podsumowaniem badań w tym zakresie prowadzonych na Litwie i dowodem chęci autora spożytkowania źródeł pisanych i archeologicznych wraz z toponomastycznymi do wnioskowań uogólniających. Niestety, próba ta, wydaje się, nie bardzo jest udana, gdyż jej autor nie zdołał powiązać tej kategorii źródeł w jedną całość syntetyczną w jasnym, jednolitym wykładzie. Wreszcie ukazała się w tym czasie praca F. Bujaka, która jest studium zapiski Ptolemeuszowej o Wenedach³⁸. Można ją uważać za typowy przykład rozpatriwania tej wiadomości źródłowej w oderwaniu od całego kontekstu nazw Sarmacji europejskiej oraz braku wyczucia możliwości posługiwania się źródłami archeologicznymi zarówno podczas analitycznego postępowania badawczego, jak i w ujęciu syntetycznym. Niestety, jego próby wyzyskania źródeł archeologicznych są nieporadne metodycznie, źródła zaś językowe wykorzystane zostały na podstawie a priori przyjętej chronologii K. Bugi. Co więcej, F. Bujak umieszcza przed Bałtami nad morzem Słowian, co nie zostało przez językoznawców dotąd zauważone na podstawie toponomastyki. F. Bujak tym samym wypełnia rzekomą pustkę, którą błędnie stworzył K. Buga, nie przypuszczając, że ktoś w przyszłości absurdalnie zapełni ją Słowianami. Uwagi powyższe nie dotyczą oczywiście Wenedów Henryka Łowmiańskiego zanotowanych na Inflantach — powstaje jednak pytanie, kiedy oni tutaj przybyli oraz czy istotnie byli to Słowianie, i czy nie są śladem starego substratu indoeuropejskiego, do tego czasu nie zasymilowanego przez Bałtów.

Lata pięćdziesiąte naszego wieku są okresem wyjścia na światło dzienne wielu prac i wartościowych opracowań monograficznych archeologów i historyków z krajów wschodniobałtyckich ZSRR. Poza pracą leningradzkiego uczonego P. N. Kušnera, traktującą o teoretycznym pojęciu granicy etnicznej i terytorium etnicznego na podstawie analizy materiałów archeologicznych, etnograficznych i językowych z Prus³⁹, ukazało się również pierwsze sformułowanie nauki litewskiej o etapach rozwoju plemion litewskich w świetle źródeł archeologicznych⁴⁰ oraz analogiczna praca o plemionach łotewskich⁴¹. W rok potem najwybitniejszy archeolog krajów

---

ss. 241—255; por. t e n ż e, *Deux hydronymes lituano-scandinaves*, A.M.C.I.T.A., t. 3 (Bruxelles 1948), ss. 44?—446, gdzie są ważne stwierdzenia co do nazwy rzecznej Jura występującej także w Łowmyńskiem na Mazowszu.

³⁸ F. B u j a k, *Wenedowie na wschodnich wybrzeżach Bałtyku*, Toruń 1948, oraz rec. H. Ł o w m i a ń s k i, *Jantar*, t. 6, (1948), ss. 329—331 (pozytywna). Ostatnio H. Ł o w m i a ń s k i wycofał się z poglądu uznającego Wenedów inflanckich za Słowian. Por. t e g o ż, *Początki Polski*, t. 1, (1963), ss. 60—61. Por. także J. C z e k a n o w s k i, *Nazwa miasta Wenden na Łotwie w świetle antropologii*, *Roczniki Historyczne*, t. 13, (1957), ss. 27—34, co może być wynikiem drogi handlowej Nowogród—Zatoka Ryska wzdłuż rzeki Gauja.

³⁹ P. N. K u š n e r, *Etničeskie territorii i etničeskie granicy*, Moskwa 1951. Por. także H. M o o r a, *Voprosy etnogeneza narodov Sov. Pribaltiki po dannym archeologii*, *Kratkije Soob. Inst. Etnografii*, t. 12, (1950), ss. 29—31.

⁴⁰ P. K u l i k a u s k a s, *Nekatorye dannye o piervonačalnom zaselenii territorii Litvy i o plemennych grupach w I i načale II tys. n.e. po dannym archeologii*, *Trudy Instituta Etnografii*, t. 3, (1954), ss. 36—46.

⁴¹ V. D o r o ŝ e n k o, *Łatyškie plemena w I tys. n.e.*, *Voprosy Istorii*, 1952, nr 9, ss. 122—130.

wschodniobałtyckich H. Moora⁴² opublikował swoje uwagi o formowaniu się społeczeństw klasowych wśród plemion bałtyjskich, a P. Kulikauskienė⁴³ opisała pochówki końskie z ludzimi wśród plemion litewskich, związane z powstawaniem arystokracji plemienną. Ta sama autorka w rok potem wydała pracę o formowaniu się społeczeństw klasowych na Litwie⁴⁴. W tym też okresie ukazało się popularne syntetyczne ujęcie zagadnienia rozwoju społeczeństw pierwotnych i wczesnofeudalnych na Łotwie, napisane przez H. Moorę przy współpracy z E. Snore⁴⁵. Lata następne były niemniej płodne. A. Tautavičius⁴⁶ bronił też pracy kandydackiej o zjawiskach kulturowych na wschodniej Litwie w I tys. n.e., J. Antoniewicz⁴⁷ zaś opublikował kompendium o osiedlach obronnych okresu wczesnożelaznego w Prusach. Nowe ciekawe dane dorzucili w tym czasie dwaj przedstawiciele nauki zachodnioeuropejskiej. Emigrant łotewski E. Šturms⁴⁸ omówił handel bursztynem w I tys. przed n.e., zaś językoznawca niemiecki E. Blesse wyjaśnił znaczenie onomastyki bałtyjskiej⁴⁹. W tym też czasie H. Moora scharakteryzowała grupy kulturowe okresu rzymskiego na obszarze wschodniobałtyckim⁵⁰.

Rok 1955 przyniósł wiele nowych i ważnych opracowań monograficznych i uogólnień o charakterze regionalnym. A. G. Mitrofanov⁵¹ bronił pracy kandydackiej o osiedlach obronnych z ceramiką kreskowaną („sztrychowaną”) na obszarze środkowej Białorusi, a R. Jablonskite-Rimantienė omówiła grupy kulturowe Litwy i wysunęła tezę o starej dacie występowania ceramiki kreskowanej na Litwie, bo jej zdaniem sięgającej II tysiąclecia przed naszą erą⁵². Wreszcie w tymże roku ukazała się praca L. Kiliana, w której ostatecznie podsumował i zmodyfikował dotychczasowe swoje poglądy na temat pochodzenia Bałtów⁵³. Sądził on, że Prabałtowie

⁴² H. Moora, *Vozniknovienie klassovogo obščestva v Pribaltike*, Sovetskaja Archeologija, t. 17, (1953), ss. 105—132.

⁴³ R. Kulikauskienė, *Pogrebenija s konjami u drevnich litovcev*, Sovetskaja Archeologija, t. 17, (1953), ss. 211—222.

⁴⁴ R. Volkaite-Kulikauskienė, *Klasines visnomenes susidarymas Lietuvoje*, VVU Istor-Filologijos Fakulteto Mokslo Darbai, t. 1, (1954), ss. 120—137.

⁴⁵ H. Moora, *Pirmatneja kopienas iekerta un agra feodala subiedriba L. PSR teritorija*, Riga 1952, ss. 169 + 107 ilustr. Por. także H. Moora i E. Snore, *Pirmatnejas kopienas iekerta Latvijos PSR teritorija*, Latvijos PSR vesture, t. 1 (1953), ss. 5—34.

⁴⁶ A. Tautavičius, *Vostočnaja Litva v I tys. n.e.*, Wilno 1954 (Awtoreferat dissertacii).

⁴⁷ J. Antoniewicz, *Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu Pregoly*, Wiadomości Archeologiczne, t. 20, (1954), ss. 327—364.

⁴⁸ E. Šturms, *Der ostaltische Bernsteinhandel in der vorgeschichtlichen Zeit*, Commentationes Balticae, Pd. 1 (1953/54), ss. 167—205.

⁴⁹ E. Blesse, *Gedanken zur russischen und baltischen Fluss- und Ortsnamen*, Beitrage zur Namenforschung, Bd. 5, (1954), ss. 61—77.

⁵⁰ H. Moora, *Archeologičeskie pamjatniki I—IV w. v Pribaltike*, Kratkie Soobščzenija IHMK, Moskwa 1954, ss. 3—22.

⁵¹ A. G. Mitrofanov, *K istorii naselenija srednej Bielorusi v epochu rannego železa*, Leningrad 1955 (Awtoreferat dissertacii).

⁵² R. Jablonskite-Rimantienė, *O drevnejšij kulturnych oblaštjach na teritorii Litvy*, Sovetskaja Etnografija, Nr 3 (1955), ss. 3—19.

⁵³ L. Kilian, *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*, Bonn 1955, ss. 320 + 56 tabl. oraz 18 map.

wykształcili się w rejonie dolnej Wisły oraz w Prusach na podłożu kultur późnoneolitycznych i wczesnobrązowych. Stąd rozprzestrzenili się oni w dorzecze Niemna, zachodniej Dźwiny oraz w dorzecze Dniepru i górnej Wołgi. Rok następny przyniósł pracę J. Kostrzewskiego o stosunkach między kulturą łżycką a bałtyjską oraz o problematyce domniemanej wspólnoty bałtosłowiańskiej, opartą na materiałach z obszaru zachodniobałtyjskiego bez próby wyjścia na szerszą płaszczyznę źródłoznawczą i kulturowo-chronologiczną⁵⁴. Jednocześnie A. Kamiński opublikował bibliografię archeologiczną dotyczącą Jaćwieży⁵⁵, a językoznawca V. Polák uszeregował nazwy bałtyjskie od dorzecza Pregoty aż po górną Wołgę — nie wychodząc jednak w swych sformułowaniach poza twierdzenia poprzedników⁵⁶.

W latach 1957/1958 powstało także parę ważnych prac, związanych z naszą problematyką. H. Moora napisał pracę syntetyczną o dawnym terytorium rozlokowania się plemion bałtyjskich mniej więcej do połowy V w.n.e.⁵⁷, A. Sppekke zaś omówił dane dotyczące pojawienia się terytoriów bałtyjskich w świadomości starożytnych dzięki drodze bursztynowej⁵⁸. H. Strodas scharakteryzował pierwociny rolnictwa na Łotwie w większej pracy na temat systemów uprawy ziemi⁵⁹, a K. Zierhoffer ustalił zasięg nazw pochodzenia bałtyjskiego na północnym Mazowszu⁶⁰.

W rok potem autor niniejszej pracy zdał relację z kompleksowych badań nad osadnictwem jaćwieskim w pierwszej połowie I tys. n.e.⁶¹, zaś W. M. Piercev dał nową próbę odtworzenia stosunków ekonomicznych i społecznych plemion pruskich⁶². Badaczka łotewska V. Anisimova omówiła zagadnienie wymiany oraz stosunki społeczno-gospodarcze plemion łotewskich w I tys. n.e. na obszarze Łotwy⁶³. W 1959 r. ukazała się praca A. Tautavičiusa o kurhanach wschodnioliteńskich w I tys. n.e.; stanowi ona fragment jego

⁵⁴ J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą łżycką i bałtyjską a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej*, *Slavia Antiqua*, t. 5 (1956), ss. 1—72. W stosunku do niektórych sądów J. Kostrzewskiego zawartych w tym opracowaniu zajął odrębne stanowisko J. Antoniewicz w pracy: *Z problematyki badań osadnictwa wczesnożelaznego na wschodnich Mazurach*, *Rocznik Białostocki*, t. 2, (1961), ss. 17—48.

⁵⁵ A. Kamiński, *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w.*, *Materiały Starożytne*, t. 1 (1956), ss. 193—269 + 1 mapa.

⁵⁶ V. Polák, *Ethnogenese Slovanů s hlediska jazykového*, *Vznik a počátky Slovanů*, t. 1 (1956), ss. 7—27 + mapa nr 5.

⁵⁷ H. Moora, *O drevnej territorii rasselenija bałtyjskich plemion*, *Sovetskaja Archeologija*, nr 2 (1958), ss. 9—33.

⁵⁸ A. Sppekke, *The ancient amber routes and the geographical discovery of the eastern Baltic*, Stockholm 1957.

⁵⁹ H. Strodas, *Zemkopības sistemu attīstība Latvijā*, Ryga 1957, ss. 3—28.

⁶⁰ K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, ss. 144.

⁶¹ J. Antoniewicz, *Wyniki dotychczasowych badań starożytnego osadnictwa jaćwieskiego w dorzeczu Czarnej Hańczy*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 25, (1958), ss. 1—9 + 3 ryc.

⁶² V. N. Piercev, *Chozjajstvennyj i socjalnyj stroj drevnejšego naselenija Prussii (mieжду I—4 stol. n.e.)*, *Wuczonyja Zapiski Biel. Dzierž. Univ. ser. Historyčnaja*, Minsk 1959, nr 50, ss. 63—81.

⁶³ V. Anisimova, *Sociali ekonomisko attiecibu attīstība Latvijas PSR teritorijā n.e. I gadu tukstoti*, *Latvijas valsts universitātes zinātniskie raksti*,

pracy kandydackiej⁶⁴. F. D. Gurevič⁶⁵ opublikowała w rok później wyniki swoich badań nad osiedlami obronnymi z I tys. n.e. na obszarze Sambii, a J. V. Stankevič⁶⁶ omówił w większej monografii osadnictwo z drugiej połowy I tys. przed n.e. oraz z I tys. n.e. na obszarze dorzecza górnej Dźwiny. Wreszcie A. Rasin⁶⁷ opublikował ważne materiały paleobotaniczne z obszaru plemion bałtyjskich i próbował zrekonstruować system uprawy ziemi na obszarze wschodniobałtyckim⁶⁷. W tym czasie geomorfolog V. Gudelis próbował na podstawie rozmieszczenia wód i bagien o nazwach pochodnych od źródłosłowu „gal” wyznaczyć wschodnią granicę rozmieszczenia plemion bałtyjskich już w końcowej fazie epoki brązu. Praca ta nie należy jednak do prób udanych⁶⁸. W tym samym czasie ukazała się ciekawa praca, która łączy wyniki badań archeologicznych i etnograficznych na obszarze wschodniobałtyckim i wydziela historyczno-kulturowe regiony tego obszaru⁶⁹. M. Vasmer opublikował owoc swych długoletnich badań w postaci słownika nazw wodnych na obszarze rosyjskim; słownik ten jest bogatą kopalnią materiałów do hydronimii bałtyjskiej i bałto-słowiańskiej⁷⁰.

Szczególnie obfity dla interesującego nas zagadnienia był rok 1961, który przyniósł wiele cennych prac i monografii uogólniających. Ukazała się w tym czasie pierwsza synteza czasów pierwotnych i wczesnośredniowiecznych Litwy, oparta na materiałach zdobytych, począwszy od drugiej połowy XIX wieku aż po lata sześćdziesiąte XX wieku, napisana przez trzech autorów⁷¹. Badacz rosyjski Je. A. Schmidt⁷² opublikował szersze doniesienie o grodziskach z drugiej połowy I tys. przed n.e. i pierwszych wieków n.e. z obszaru Smoleńszczyzny w ślad za ważnymi dla omawianej problematyki

t. 16, (1957), ss. 241—262 oraz t a s a m a, *Mainas attistiba Latvijas PSR teritorija n.e. I gadu tukstoti*, ibidem, t. 26 (1958), ss. 241—262.

⁶⁴ A. Tautavičius, *Vostočno-liteviskie kurgany*, *Voprosy etnič. istor. narodov Pribaltiki*, Moskwa 1959, ss. 128—153.

⁶⁵ F. D. Gurevič, *Iz istorii jugovostočnoj Pribaltiki w I tys. n.e.*, Moskwa 1960, MIA, nr 76, ss. 328—449.

⁶⁶ J. V. Stankevič, *K istorii naselenija verchnego Podvinja v I i v načale II tys. n.e.*, MIA, nr 7, Moskwa 1960, ss. 7—323.

⁶⁷ A. Rasin, *Materiały k istorii kulturnych i sornych rastenij na territorii Latvijskoj SSR do XIII w. n.e.* w pracy zbiorowej: *Rastitelnost' Latvijskoj SSR*, t. II (1959), ss. 125—144 oraz tenże, *Sorajaki archeologičeskogo zernovogo materiala kak pokazatel sistemy zemledelja v Latvii do XIII w. n.e.*, *Doklady naučnoj konferencii po zaščite rastenij*, Wilno 1959, ss. 369—385.

⁶⁸ V. Gudelis, *Zodžio ir vietovardžia „gala(s)“ etimologijos ir priešistorines geografijos klausimu*, *Geografinis metraštis*, t. 3 (1960), ss. 69—86 + 2 mapki.

⁶⁹ H. A. i A. H. Moora, *K voprosu ob istoriko-kulturnych podoblastiach i rajonach Pribaltiki*, *Sovetskaja Etnografija*, nr 3 (1960), ss. 21—51 + 10 ryc.

⁷⁰ M. Vasmer, *Wörterbuch der russischen Gewässernamen*, Berlin—Wiesbaden 1960

⁷¹ P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, *Lietuvos archeologijos bruožai*, Wilno 1961, ss. 558 + 374 ryc. w tekście.

⁷² J. A. Schmidt, *Nekotorye dannye o poselenijach rannego železnogo veka v Smolenskoj oblasti*, *Učenyje zapiski — Smol. Gos. Pedagogičeskij Institut*, t. 4, (1957), ss. 52—55; tenże, *Nekotorye osobennosti kultury gorodišč verchovjev Dniepra vo vtoroj polovine I tys. do n.e.*, *Materiały po izučenii Smolenskoj oblasti*, t. 4, (1961), ss. 344—377; tenże, *K voprosam chronologii i etničeskaj prinalležnosti drevnejšich gorodišč verchovjev Dniepra*, *Referatu tezes zinatnikskaj atskaites sesijai par 1961 gada arheologiskam un etnografiskam ekspedicijam*, Ryga 1962, ss. 38—40.

artykułami P. M. Tret'jakova⁷³. Lokalną grupą osadnictwa na Pojezierzu Mazurskim z drugiej połowy I tys. przed n.e. zajął się J. Antoniewicz⁷⁴, J. Graudonis⁷⁵ bronił w Rydze swej dysertacji o późnym wieku brązu i wczesnego żelaza na obszarze Łotwy. Ju. Kucharenko w tym samym roku opublikował materiały z okresu żelaza w dorzeczu Prypeci⁷⁶, na podstawie których udało się mu wyznaczyć peryferyjne elementy osadnictwa bałtyjskiego, zaś M. Michelbertas omówił zestaw monet rzymskich na obszarze Litwy⁷⁷. W 1962 r. ukazało się również wiele prac dotyczących największego wschodniego zasięgu plemion bałtyjskich. Wyszło więc podstawowe dzieło o hydronimii bałtyjskiej w dorzeczu górnego Dniepru⁷⁸ oraz inwentaryzacja śladów osadnictwa w międzyrzeczu Desny i Dniepru w okresie żelaznym wraz z mapką zasięgu lokalnych kultur archeologicznych tego obszaru⁷⁹. Analogiczną inwentaryzację terenów nad górnym i środkowym Niemnem przyniosła praca F. D. Gurevič razem z zawartą w niej literaturą przedmiotu⁸⁰. Ta sama autorka podjęła próbę podziału etnicznego tego obszaru już wcześniej⁸¹. Chociaż nie ze wszystkimi poglądami autorki można się zgodzić, obie publikacje dostarczają nam interesujących danych do dyskusji o wzajemnych kontaktach Bałtów ze Słowianami w okresie wczesnofeudalnym. Wreszcie na ten sam okres przypada opublikowanie ważnego odkrycia J. Antoniewicza grobu rolnika z narzędziami produkcji, datowanego na okres rzymski. Odkrycie to rzuca nowe światło na technikę uprawy ziemi na obszarze bałtyjskim⁸².

⁷³ P. M. Tret'jakov, *Gorodišča — svjatilišča levoberežnoj Smoleńščiny*, Sovetskaja Archeologija, nr 4 (1958), ss. 170—186 oraz tenże, *Lokalnaja gruppy verchnedneprovskich gorodišč i zarubineckaja kultura*, Sovetskaja Archeologija, nr 1 (1960), s. 43.

⁷⁴ J. Antoniewicz, *Z problematyki badań osadnictwa wczesnożelaznego na wschodnich Mazurach*, Rocznik Białostocki, t. 2 (1961), ss. 17—48.

⁷⁵ J. Graudonis, *Pozdnij bronzovij i rannij železnyj veka na territorii Latviskoj SSR*, Ryga 1961 (Awtoreferat dissertacji).

⁷⁶ J. W. Kucharenko, *Pamjatniki železnogo veka na territorii Polesija*, Moskwa 1961.

⁷⁷ M. Michelbertas, *Romos monetu radiniai Lietuvos TSR territorije*, L'et. TSR Mokslu Akademijos Darbai, nr 10 (1961), ss. 19 i n.

⁷⁸ V. N. Toporov i O. N. Trubačev, *Lingvičeskij analiz gidronimov verchnego Podnieprovija*, Moskwa 1962. Por. także tych samych autorów: *Baltijskaja gidronimija verchnego Podnieprovija*, Lietuviu Kalbotyros Klausimai, t. 4 (1961), ss. 195—217 oraz wcześniej: V. N. Toporov, *O baltijskich sledach v toponimike russkich territorij*; ibidem, t. 2, (1959), ss. 55—63.

⁷⁹ A. K. Ambroz, L. Artiševskaja i inni, *Drevnosti železnogo veka v meždurečije Desny i Dnepra*, Moskwa 1962.

⁸⁰ F. D. Gurevič, *Drevnosti beiorusskogo Ponemania*, Moskwa 1962, ss. 220 + 143 ryc. i mapek w tekście i poza tekstem.

⁸¹ F. D. Gurevič, *Etničeskij sostav naselenija verchnego Ponemania po arch. dannym vtor. polov. I tys. n.e.*, Issledovanija po archeologii SSR, Leningrad 1961, ss. 174—181 oraz rec. W. Szymański w t. 4 (1963), „Rocznika Białostockiego”, ss. 473—477.

⁸² J. Antoniewicz, *Odkrycie grobu rolnika jańwieskiego z narzędziami produkcji z okresu rzymskiego*, Rocznik Białostocki, t. 3 (1962), ss. 205—220 oraz tenże, *Radlica topatkowa z okresu rzymskiego z północnej Polski*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 10, (1962), ss. 595—599 oraz tenże: *Senoves baltu žemdirbystes technikos klausimu*, Iš lietuviu kultūros istorijos, t. IV, (1964), ss. 164—170.

W 1963 r. ukazała się ważna praca P. M. Tretyakova i Je. A. Schmidta o osiedlach obronnych ziemi smoleńskiej⁸³. Poza tym Schmidt bronił swojej dysertacji o plemionach górnego Dniepru w okresie żelaza (VIII w. do n.e. oraz III—IV w.n.e.)⁸⁴. W tym samym czasie ukazała się praca J. Antoniewicza o osiedlach obronnych w Prusach w okresie halsztacko-lateńskim⁸⁵. Jednocześnie V. V. Sedov na dorocznej konferencji archeologicznej w Mińsku wygłosił ważny odczyt o wzajemnych związkach i znaczeniu dla badań etnicznych hydronimii i danych archeologicznych na środkowym obszarze wschodniej Europy, gdzie — jak dowodził — dane językowe upoważniają uznać za bałtyjskie nie tylko osiedla obronne z ceramiką „sztrychowaną” i grupę górnonaddnieprzańską, ale także grupę grodzisk nad górną Oką oraz grodziska tak zwanego typu „juchnowskiego” i „miłogradzkiego”, traktowane dotychczas jako prasłowiańskie lub bałto-słowiańskie⁸⁶. Nie wdając się w dyskusję z V. V. Sedovem do czasu opublikowania jego wniosków w obszernej pracy, wydaje się, że brak jeszcze szerszych badań nad tymi dwoma grupami kulturowymi; przy czym w kulturze „miłogradzkiej” ewentualne podłoże bałtyjskie jest mało prawdopodobne i dlatego wykluczamy ją w tej pracy z dalszych rozważań. Możliwe, że zbadanie zasięgu kultury trzcinieckiej między Dnieprem a Desną, jako najdalejszego na północy obszaru występowania w tym rejonie elementów prasłowiańskich sprecyzuje w przyszłości bliżej związek kultury „miłogradzkiej” z etnogenezą Słowian⁸⁷.

W tymże roku 1963 Litewska Akademia Nauk wydała cenną pracę inwentaryzacyjną, dotyczącą hydronimii Litwy⁸⁸, a P. M. Tretyakov⁸⁹ omówił wzajemny stosunek trzech grup plemiennych — fińskiej, bałtyjskiej i słowiańskiej w ostatnich tysiącletniach przed n.e. i w pierwszym tys. n.e., choć nie sposób ze wszystkimi jego poglą-

⁸³ P. M. Tretyakov i Je. A. Schmidt, *Drevnie gorodišča Smoleńštiny*, Moskwa 1963, ss. 192 + liczne ryciny w tekście i poza tekstem.

⁸⁴ Je. A. Schmidt, *Plemiona verchovjev Dniepra i nekotorych smeżnych territorij v żeleznom veke (VIII w.d.n.e. — III—IV w.n.e.)*, Moskwa 1963 (Awtoreferat dysertacji).

⁸⁵ J. Antoniewicz, *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach*, Światowit, t. 25 (1964), ss. 5—207 + 42 tabl. i 15 ryc. w tekście.

⁸⁶ V. V. Sedov, *Gidronimika i archeologija srednej połosy vostočnoj Evropy*, Tezisy dokladov na zasiedaniach posviaščennych itogam polevych issledovanij v 1962 gg, Moskwa 1963, ss. 27—31, oraz recenzja J. Antoniewicza, *Acta Baltico-Slavica*, t. 2, (1965), ss. 352—354.

⁸⁷ A. Gardawski, *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, Materiały Starożytne, t. 5 (1959), tabl. II (mapa). Por. także, O. N. Melnikovskaja, *Mogilnik miłogradzkoj kultury u der. Goroškov v jużnoj Belorussii*, Sovetskaja Archeologija, nr 1 (1962), ss. 172, gdzie stara się powiązać tę kulturę z elementami wolińskimi i południowo-białoruskimi. Por. H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 2 (1963), s. 218, który skłonny jest wiązać kulturę miłogradzką z ekspansją słowiańską na północ od Prypeci już przed początkiem n.e., co wydaje się prawdopodobne.

⁸⁸ Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas, Wilno 1963, ss. 224, oraz także: E. Grinaveckienė i Ju. Senkus, *Sobiranje i issledovanie toponimiki v Litėvskoj SSR*, Voprosy Jazykoznanija, t. 10 (1961), ss. 130—131.

⁸⁹ P. N. Tretyakov, *Finno-ugry, balty i slaviane v oblasti verchnego tečenija Dnepra i Volgi*, V Meždunarodnyj sjezd slavistov, Moskva 1963, ss. 3—30.

dami się zgodzić⁹⁰. Poważne wątpliwości budzić muszą również sformułowania V. B. Vilimbachova i N. E. Engovatova⁹¹ o domniemanej wędrownicy Galindów z Prus przez Śląsk aż po rzekę Protwę w głębi Rosji. W tymże roku ukazała się popularna synteza pradziejów ludów bałtyjskich, napisana po angielsku⁹².

W 1964 r. wyszło także parę interesujących prac różnych badaczy, które bardziej lub mniej posuwają naprzód naszą wiedzę w tym zakresie. Był to rok, który zaznaczył się specjalną obfitością opublikowanych prac dotyczących problemu jaćwieskiego. Ukazały się wtedy referaty białostockiej konferencji z 1961 r. pióra J. Antoniewicza⁹³, J. Jaskanisa⁹⁴, T. Dzierżykray-Rogalskiego⁹⁵ i J. Otrębskiego⁹⁶ dotyczące problematyki jaćwieskiej oraz H. Łowmiańskiego⁹⁷ i M. Schmiedehelm⁹⁸, dotyczące obu południowych plemion (Galindów i Sudawów), a także publikacja J. Nalepy⁹⁹ o nazwach i lokalizacji Jaćwieży. Również V. V. Sedov¹⁰⁰ poświęcił temu problemowi osobny artykuł. Wartość naukowa opublikowanych referatów nie będzie przedmiotem niniejszych rozważań w tym miejscu, gdyż uzupełnia je w jakiejś mierze dyskusja ogłoszona razem z nimi¹⁰¹. Omówione zostaną pokrótce jedynie wyniki badań J. Nalepy oraz radzieckiego autora. Otóż nie wchodząc w szeroko omówioną przez autora problematykę związaną z etymologią Jaćwieży, należy zauważyć, że praca ta przyniosła jeden ważny dla naszych obecnych zainteresowań moment, a mianowicie sprawę

⁹⁰ Por. także pracę P. N. Tret'yakova pt. *Pamiętniki zarubineckoj kultury v verchnem Podnieprovje*, Munera Archaeologica J. Kostrzewski, Poznań 1963, ss. 285—290 oraz uwagi krytyczne J. Antoniewicza, zamieszczone w t. 2 (1965), Acta Baltico-Slavica, ss. 392—395.

⁹¹ V. B. Vilimbachov i N. E. Engovatov, *Predvaritelnye zamečaniya o zapadnykh Galindach i vostočnoj Goljadi*, Slavia Occidentalis, t. 25 (1963), ss. 233—269.

⁹² M. Gimbutas, *The Balts*, Londyn 1963, ss. 286 + 58 ilustr. + 79 ryc. poza tekstem.

⁹³ J. Antoniewicz, *Problemy i potrzeby badań archeologicznych na północno-wschodnich ziemiach Polski*, Acta Baltico-Slavica, t. 1 (1964), ss. 13—24.

⁹⁴ J. Jaskanis, *Z problematyki dotychczasowych badań archeologicznych nad Jaćwieżą w I tys. n.e. na obszarze górnego dorzecza Czarnej Hańcy*, ibidem, ss. 49—63. Pewne uściślenie chronologii wypracowane przez tego autora przejął J. Antoniewicz w pracy pt. *The Sudovians*, Białystok 1962, ss. 19 + 24 tabl. i 9 ryc. w tekście.

⁹⁵ T. Dzierżykray-Rogalski, *Z badań nad niektórymi zagadnieniami typologicznymi i populacyjnymi Jaćwingów*, ibidem, ss. 65—75.

⁹⁶ J. Otrębski, *Udział Jaćwingów w ukształtowaniu języka polskiego*, ibidem, ss. 207—216.

⁹⁷ H. Łowmiański, *Zagadnienie słowiańskich i bałtyjskich nazw plemiennych w Sarmacji Europejskiej Ptolemeusza*, ibidem, ss. 37—47.

⁹⁸ M. Schmiedehelm, *Niektóre zagadnienia związane z badaniami archeologicznymi zabytków z pierwszych wieków n.e. w zachodniej części Mazur*, ibidem, ss. 25—35.

⁹⁹ J. Nalepa, *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964, ss. 5—53 i 1 mapa. W sprawie jeszcze większego rozczłonkowania się grup plemiennych, niż to sformułował J. Nalepa, wypowiedział się J. Antoniewicz w pracy pt. *Zarys pradziejów powiatu suwalskiego*, Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny, Białystok 1965, ss. 45—46 oraz A. Kamiński, *Rocznik Białostocki*, t. 6 (1965), [w druku].

¹⁰⁰ V. V. Sedov, *Kurgany Jatvjagov*, Sovetskaja Archeologija, z. 4/1964, ss. 36—51.

¹⁰¹ Acta Baltico-Slavica, t. 1 (1964), ss. 99—113 oraz ss. 268—269 i 274—275.

rozczłonkowania się poszczególnych plemion jaćwieskich w średnio-wieczu, co — moim zdaniem — można ciągnąć wstecz metodą retro-gresji, co najmniej do pierwszych wieków naszej ery, oczywiście niekoniciecznie w analogicznych granicach, wyznaczonych przez tego autora na okres wczesnośredniowieczny. Trzeba natomiast z przy-krością stwierdzić, że praca autora radzieckiego w swym głównym założeniu jest chybiona, gdyż forma kamiennego nasypu kurhanow-ego nie może być dostatecznym kryterium na przestrzeni wieków do wyznaczania zespołów etnicznych. Aby nie być gołosłownym, przypomnę, że podobne formy nasypów kurhanowych występują zarówno nad środkową Wisłą¹⁰² w rejonie Warszawy, a więc na obszarze niewątpliwie słowiańskim, jak i w Prusach na obszarze bałtyjskim¹⁰³. Te fakty przekreślają wartość powyższej metody badawczej. Dlatego zewnętrzna i wewnętrzna budowa nasypów kurhanowych nie może być dostatecznym kryterium wyznaczania granic etnicznych. Także zespół nazw hydronimii z sufiksem *-da*, który zestawił V. V. Sedov¹⁰⁴ za K. Bugą nie jest — jak należy sądzić — pochodzenia jaćwieskiego, wbrew opinii tego języko-znawcy¹⁰⁵, ale najprawdopodobniej protojaćwieskiego, jeśli nie lokalną odmianą prabałtyjską. Świadczy wyraźnie o tym jej zasięg, wykraczający poza terytorium historyczne Jaćwieży nie tylko wczesnośredniowiecznej, ale także z I tys. n.e. w zasięgu ceramiki kreskowanej i „mazursko-suwańskiej”.

W tymże roku ukazała się nowa praca P. N. Tretyakova¹⁰⁶, która na ogół poza drobnymi szczegółami nie wnosi nic nowego w sto-sunku do sformułowań z 1963 r., oraz parę innych ważnych przy-czynków autorów litewskich¹⁰⁷.

* * *

Przy uogólnianiu dotychczasowych spostrzeżeń na temat rozwoju nauki o etnonimii bałtyjskiej we wschodniej Europie oraz na temat etapów poznawania jej odzwierciedlenia w źródłach materialnych i pisanych warto zauważyć, że rozwój badań w tym zakresie nie był ciągły i jednolity. Badania nad przeszłością ludów bałtyjskich miały swoje wznioły i upadki przez cały okres prac badawczych, tj. począwszy od połowy XIX wieku aż po czasy niemal współczesne. Jeśli chodzi o badania językoznawcze najpłodniejszy był niewątpliwie okres przypadający na koniec XIX wieku aż po lata trzydzieste wieku XX. W tym czasie największe zasługi położyli A. A. Kočubinskij, A. Pogodin, A. N. Sobolevskij, A. Bezenberger, K. Buga,

¹⁰² A. Niewęgłowski, *Ogólne wyniki i problematyka badań stanowisk z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w okolicach Garwolina*, Wiadomości Archeologiczne, t. 30, (1964), ss. 235—237, ryc. 10—11.

¹⁰³ C. Engel, *Zur Bauart und Chronologie der ostpreussischen Hügelgräber*, Mannus, t. 7, (1931), ss. 41—54, gdzie są związane z Prusami.

¹⁰⁴ V. V. Sedov, *Kurgany*, op. cit., ryc. 1.

¹⁰⁵ K. Buga, *Jotvingu žemes upiu vardu galune -da*, Rinkiniai raštai, t. 3, (1961), ss. 601—602.

¹⁰⁶ P. N. Tretyakov, *K voprosu o battach i slavianach v oblasti verchnego Podneprovija*, Slavia Antiqua, t. 11, (1964), ss. 1—35 + 11 ryc.

¹⁰⁷ E. Danilaite, *Brukšniuotosios keramikos gyvenvietė Vakarų Lietuvoje*, Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai 2(17), 1964, ss. 23—38 oraz L. Nakaitė, *Sidabro naudojimas II—XIII amžius Lietuvoje dirbiniams puošti*, ibidem, nr 1 (16), ss. 63—80.

J. Endzelin, M. Vasmer i inni. Ich zasługą było określenie z grubsza granic występowania etnonimii bałtyjskiej we wschodniej Europie oraz liczne próby podziału obszaru tej etnonimii na strefy etniczno-plemienne, a częściowo także dialektologiczne. Renesans badań nad niniejszą problematyką zauważyć można dopiero po ostatniej wojnie. Najbardziej wartościowe prace dali T. Lehr-Splawiński, M. Vasmer, T. Milewski, V. Kiparsky, V. N. Toporov, O. N. Triubačev i inni, lecz nie sposób wszystkich wymienić.

Badania historyczne na podstawie źródeł pisanych i archeologicznych od połowy XIX wieku aż po czasy najnowsze odzwierciedla natomiast wielka liczba przyczynków, rozpraw i studiów na węższe lub szersze tematy, opublikowanych w wielu wydawnictwach ogólnych i specjalistycznych. Dorobku tego nie można tutaj szczegółowo omówić ani możliwie wyczerpująco ocenić. Możemy jedynie określić ogólne tendencje rozwojowe interesującej nas problematyki, panujące zarówno w archeologii, jak i dziejopisarstwie, oraz wskazać na najwybitniejsze osiągnięcia uogólniające obu tych dyscyplin.

Jeśli chodzi o opracowania źródeł archeologicznych i sposób ich naukowego usystematyzowania dla celów badawczych nad rozwojem osadnictwa poszczególnych regionów fizjograficznych i terytoriów plemiennych na obszarze wschodniobałtyckim — to pierwsze próby w tym zakresie odnotowano dość wcześnie. Ich zewnętrznym odbiciem jest kartografia archeologiczna, której pierwsze mapy ukazały się w końcu XIX i w pierwszej ćwierci XX wieku. Są to zestawienia kartograficzne, wydane osobno dla Estonii i Łotwy¹⁰⁸, Litwy¹⁰⁹ i Prus¹¹⁰, a także dla niektórych guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Te ostatnie zestawienia wykonał F. V. Pokrowskij¹¹¹. W ślad za tym ukazały się monograficzne opracowania materiału archeologicznego, jak np. O. Tischlera dla Prus¹¹², A. Spicyna dla Litwy i części Białorusi¹¹³ czy H. Moory dla Łotwy¹¹⁴. Trzeba jednak podkreślić, że obszary nad Berezyną i górnym Dnieprem nie doczekały się takich opracowań materiału archeologicznego, jak wyżej wymienione obszary plemienne Bałtów, leżące nad Bałtykiem. Rolę tę jednak częściowo spełnia wydana przez S. A. Dubińskiego¹¹⁵ w 1933 r. bibliografia dotycząca tych ziem, nie obejmująca swym zasięgiem pozostałych terytoriów plemiennych Bałtów

¹⁰⁸ J. Sitzka, *Archäologische Karte Liv-Est- und Kurland*, Dorpat 1896, ss. 40 + 2 mapy.

¹⁰⁹ P. Tarasenska, *Lietuvos archeologijos medžiaga*, Kowno 1928, ss. 358 + 1 mapa.

¹¹⁰ E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*, Berlin 1908, ss. 234 + 1 mapa.

¹¹¹ Chodzi przede wszystkim o mapy archeologiczne F. V. Pokrowskiego gubernii kowieńskiej, wileńskiej i grodzieńskiej, powstałe w końcu XIX wieku.

¹¹² O. Tischler, *Ostpreussische Gräberfelder, III*, Schriften der Phys.-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg, t. 19, (1879), ss. 159 i n. oraz O. Tischler i H. Kemke, *Ostpreussische Altertümer*, op. cit., Königsberg 1902.

¹¹³ A. Spicyn, *Litovskije drevnosti*, Tauta ir Žodis, t. 3, (1925), ss. 112 i n.

¹¹⁴ H. Moora, *Die Eisenzeit in Lettland*, op. cit.

¹¹⁵ S. A. Dubiński, *Bibliografija po archeologii Belarussii i smežnych krain*, Minsk 1933. Historię badań Smoleńskichy ostatnio przedstawił Je. A. Schmidt, *Izučenje archeologičeskich pamjat'ników na territorii Smoleńščiny*, Materiały po izuč. smoleńskoj oblasti. Smoleńsk 1959, ss. 57—72.

z dorzecza Soża, Desny, górnej Oki czy reszty obszaru naddnieprzań-
skiego w górnym biegu Dniepru.

Drugie ćwierćwiecze XX wieku zaczęło nam przynosić opracowa-
nia syntetyczne pewnych obszarów pióra W. Antoniewicza, F. Balodisa, C. Engla, W. Gaertego, H. Moory i innych. Okres ten
trwał mniej więcej do wybuchu II wojny światowej, która zahamo-
wała dalszy postęp w tym zakresie nawet na kilka lat powojennych.
Dopiero na początku drugiego dziesięciolecia po wojnie (tzn. gdzieś
około 1955 r.) rozpoczął się nowy okres, płodny w publikowane w tym
czasie monograficzne ujęcia poszczególnych okresów, kultur i form
przestrzennych osadnictwa bałtyjskiego. Z okresem tym związane
są nazwiska M. Gimbutas, F. D. Gurevič, J. J. Graudonisa, A. Kamiń-
skiego, P. Kulikauskasa, R. Kulikauskienė, H. Moory, A. Mitrofanova,
A. Tautavičiusa, P. N. Tretyakova, J. V. Stankevič, Je. A. Schmidta
oraz autora niniejszego opracowania i innych. Każdy rok przynosi
nowe publikacje opracowań monograficznych poszczególnych kultur,
okresów czy szerszych problemów.

Jeśli chodzi o źródła pisane, to w stosunku do prawie poprawnych
sformułowań z XIX wieku¹¹⁶ postęp w pierwszej części XX wieku był
niewielki, aż do wybuchu II wojny światowej. Opracowania te doty-
czyły głównie nowej interpretacji przekazów źródłowych Herodota,
Tacyta i Ptolemeusza¹¹⁷ bez prób komparatystycznej syntezy szer-
szego obrazu warunków bytu i rozwoju społecznego plemion bałtyj-
skich. Okres powojenny przyniósł reedycję źródeł, dokonaną przez
naukę litewską¹¹⁸, oraz wykorzystanie nowych możliwości interpre-
tacyjnych na podstawie źródeł pisanych i archeologicznych¹¹⁹.
Ukazały się także dwa opracowania dotyczące rozwoju społecznego
plemion pruskich i łątewskich, napisane przez historyków¹²⁰ oraz
sporo prób archeologów z okazji opracowania podręczników historii
dotyczących Litwy, Łotwy, Białorusi oraz innych regionów północno-
-wschodniej Europy. Do tych ostatnich należy popularna próba opi-
sania pradziejów wszystkich ludów bałtyjskich, pióra M. Gimbutas,
która ukazała się w języku angielskim w 1963 r.¹²¹ Niestety, oszczęd-
ność miejsca i lakoniczny tok narracji autorki nie zezwolił na rozwi-
nięcie i pogłębienie wielu zagadnień spornych i bezspornych z po-
wodu narzuconej autorce objętości przez wydawcę angielskiego.

¹¹⁶ C. Schirren, *Nachrichten der Griechen u. Römer über die östlichen Küstenländer des baltischen Meeres*, Ryga 1852.

¹¹⁷ Przypatrzamy tutaj niektóre ważne pozycje: E. Sittig, *Die Aester*, Studii Baltici, t. 4, (1935), ss. 18—21; J. Beckers, *Des Claudius Ptolemäus Germaniarte in der frühgeschichtlichen Forschung*, Geographische Zeitschrift, Bd. 44 (1938), ss. 220—229; J. Mikkola, *Einige Völker und Flussnamen bei Tacitus und Ptolemaios*, *Conventus I Historiarum Balticorum*, Ryga 1938, ss. 83—86; I. Jonynas, *Les peuplades lithuaniennes jusqu'à XIV siècle*; *ibidem*, ss. 46—61.

¹¹⁸ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1 (1955), ss. 6 i n.

¹¹⁹ A. Sppekke, *The ancient amber routes*, op. cit., oraz H. Łowmiań-
ski, *Zagadnienie słowiańskich i bałtyjskich nazw plemiennych*, op. cit.

¹²⁰ V. V. Dorożenko, *Latyšskie plemena*, op. cit., oraz V. N. Piercev,
Chozjajstvennyj socjalnyj stroj, op. cit.

¹²¹ M. Gimbutas, *The Balts*, op. cit.